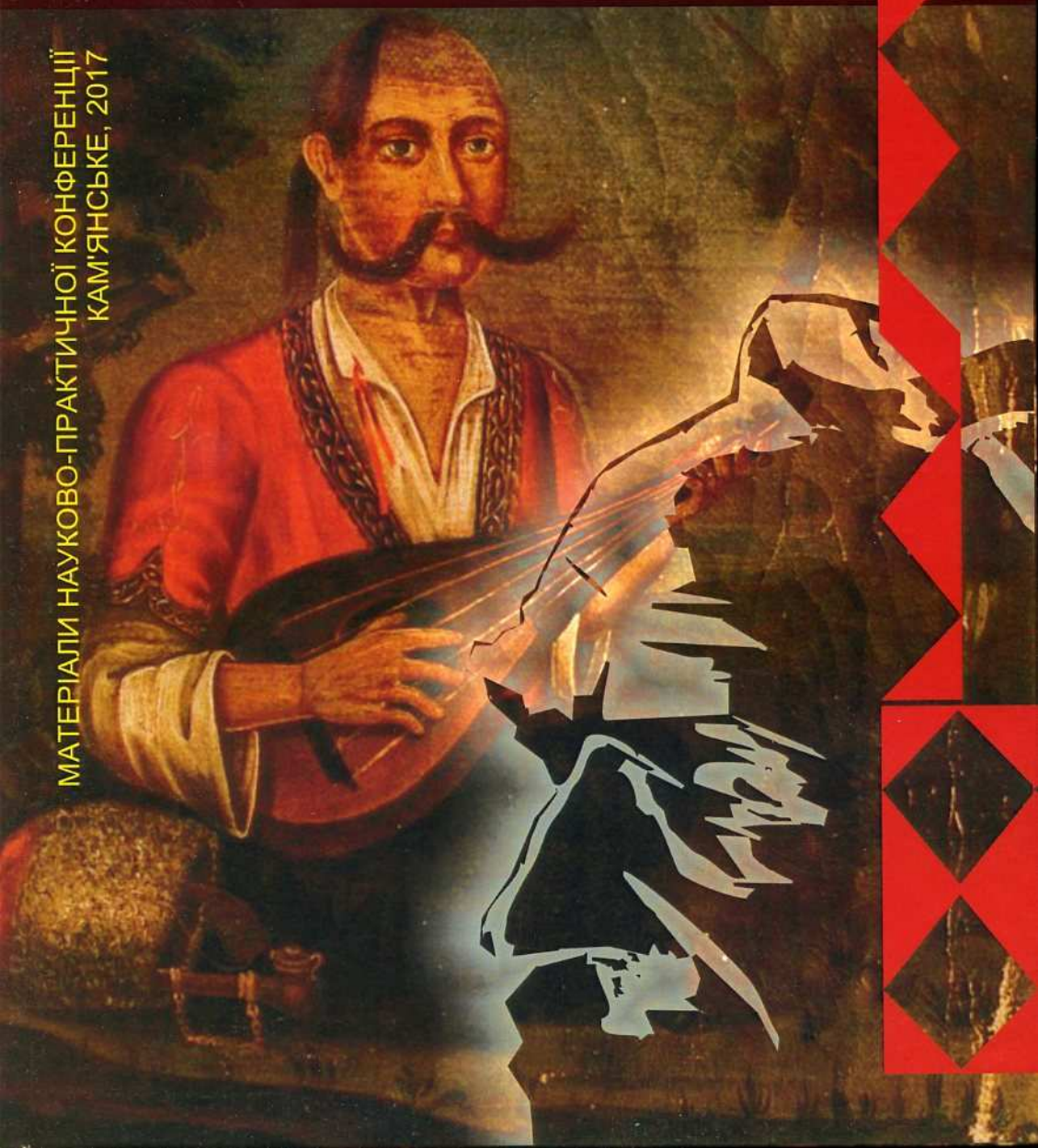

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ НАДДНІПРЯНЩИНИ

МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
КАМ'ЯНСЬКЕ, 2017

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського НАН України

Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара

Кам'янська міська рада
Музей історії міста Кам'янське

*Пам'яті
Валентини Бекетової,
талановитого історика,
геральдиста, музезнавця*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Матеріали науково-практичної конференції,
що відбулася під час X Всеукраїнського історико-
культурологічного фестивалю «Мамай-fest» 2 червня 2017 р.

Нікополь
«Принтхаус «Римм»
2017

УДК 726.27:911.373:904:94(477.63) «18/20»

Олександр Харлан

Український державний інститут культурної спадщини

**КОЗАЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ МІСТА
КАМ'ЯНСЬКЕ: ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-
АРХІТЕКТУРНОГО ВИВЧЕННЯ**

На підставі зібраних джерел, картографії, натурних досліджень та наукових праць розглянуто архітектурно-містобудівні особливості історичних населених пунктів на теренах сучасного міста Кам'янське.

Ключові слова: Кам'янське, Романкове, Тритузне, Карнаухівка, історико-архітектурні дослідження, історичний населений пункт, міська археологія.

На основе собранных источников, картографии, натурных исследований и научных работ рассмотрены архитектурно-

градостроительные особенности исторических населенных пунктов на территории современного города Каменского.

Ключевые слова: Каменское, Романковое, Тритузное, Карнауховка, историко-архитектурные исследования, исторический населенный пункт, городская археология.

On the basis of collected sources, cartography, field studies and scientific works, architectural and town-planning features of historical settlements on the territory of the modern city of Kamenske.

Keywords: Kamianske, Romankove, Trituzne, Karnauhivka, historical and architectural studies, a historical settlement, urban archeology.

Села Романкове, Кам'янське, Тритузне і Карнаухівка, що нині знаходяться в адміністративних межах міста Кам'янське, – доволі відомі запорозькі поселення, та, на жаль, історичні віхи їх виникнення та існування і зараз залишаються мало дослідженими.

Існує численна кількість статей та досліджень з історії освоєння і заселення земель на правому березі Дніпра, в основу яких покладено відомі джерела різних часів, проте окремі важливі складові виникнення і становлення поселень досі залишаються поза увагою, внаслідок чого існує численна кількість питань в історії їх існування.

В даному випадку маємо за мету дослідити ранній етап історичного розвитку території населеного пункту та локалізувати плями забудови XVIII–XIX ст. на теренах сучасного міста, уточнити місця колишнього існування найдавніших ділянок поселень з комплексами громадських будівель, що з'являлися і зникали на теренах сучасного міста, використовуючи іконографічні та бібліографічні матеріали XVIII–XX ст. для складання схеми етапів розвитку поселень з важливою складовою – козацьким періодом існування.

Про згадані поселення знаходимо інформацію у різ-

них авторів. Маємо на сьогодні численну кількість робіт загального характеру, що торкаються економічних, соціальних процесів на Запоріжжі, політичних подій на його теренах. В них знаходимо дані про визначення періоду виникнення або першої згадки про поселення, статистично-демографічні особливості окремих населених пунктів [5; 9; 10; 12; 16; 17; 18]. Також існує незначна кількість історичних розвідок по окремим населеним пунктам, де представлено і козацький період в історії поселень [2; 4; 6; 11; 14; 15].

З відомих на сьогодні джерел важко уявити, що являли собою перші поселення саме на початку виникнення, яким було русло ріки, острова, де саме вони розташовувалися в певний період і яким чином змінювалися в часі. Правобережна частина Кам'янського потребує ретельного вивчення¹, оскільки активні містобудівні процеси, що відбуваються протягом десятиліть, сприяють значним перетворенням у відповідності до сучасних містобудівних вимог. Це, в свою чергу може повністю зневілювати інформацію, яка зберігається в структурі історичної частини міста. Тому, досліджуючи території історичних районів міста, їх розпланувально-просторовий устрій, ландшафт, окремі об'єкти культурної спадщини, що вціліли або зникли, спробуємо створити схему територіального і розпланувального розвитку міста Кам'янське, з локалізацією найдавніших поселень на його теренах. Лише в загальних рисах зрозуміло, що впродовж XVII – першої половини XVIII ст. відбувається потужне заселення та господарське освоєння території сучасного міста

1. Місто Дніпродзержинськ (1750 рік) включено до Списку історичних населених місць України (міста і селища міського типу), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878;

Кам'янське шляхом заснування зимівників, які розростаючись, перетворювались на села та містечка. За підрахунками російського вченого-демографа В. Кабузана, у XVII ст. на давньому Торжанському шляху виникло село Романкове, у 1738 р. – с. Карноухівка (в подальшому – Карнаухівка), у 1740 р. – Тритузне [10, с. 80]. Перша згадка про Кам'янське (від слова «камінь» за кам'янистим рельєфом берегової смуги) зафіксована в 1750 р. і стосується будівництва Різдобогородичної церкви¹.

До 1775 р. всі згадані вище села входили до складу Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького. За переписом 1756 р. відомо, що значну частину мешканців тут складали мігранти з Гетьманщини [8, с. 76].

Найдавніші згадки маємо про поселення Романково (Романкове). Воно знаходилося навпроти так званого Романового острова. На півночі межувало з плавнями – заливними луками, заростями лози та шелюга, де знаходилося багато озер та дніпрових заток. На півдні й на заході його оточували степи і низка балок та кряжів. До кінця XIX ст. Романкове значно опереджувало у своєму соціально-економічному розвитку навколишні села, завдяки більш зручному географічному розташуванню [8, с. 35].

Відомий дослідник Катеринославщини Ф. Макаревський писав: «На Романовом кургане... они (козаки – О. Х.) жили свободно и безопасно, часто большими ва-

тагами сходились и съезжались на эти места для общих советов и совещаний, день открытого моления и богослужения; здесь казаки были сильными и крепкими; в неоднократных стычках легко били и побеждали татаров, даже в огромных массах» [13, с. 50]. Згадки про те, що запорозькі козаки проводили на Романковому кургані загальновійськові ради, призвели науковців до думки, що це є побічним свідомством існування поблизу Романового кургану укріпленого перевалочного пункту, в якому можна було знайти питну воду, продовольство, свіжих коней [3, с. 12]. Також дослідники, посилаючись на працю М. Слабченка [12, с. 342], вказують, що Романово і Романов курган начебто були фобургами (с французського – не справжнє місто, передмістя) невеличкими укріпленими містечками, обнесеними ровами і посиленими виносеними вперед охоронними бекетами [7, с. 55–56].

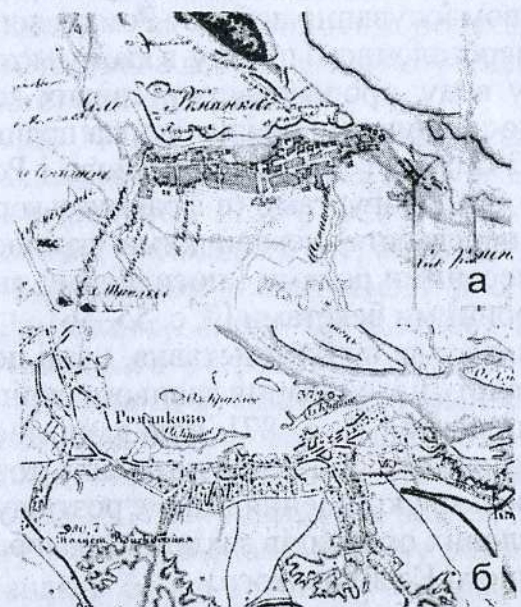
Це дуже смілива заява, але не безпідставна, наші нещодавні розвідки вказують на існування давнього укріпленого поселення неподалік [15, с. 87], подальші дослідження з використанням нових джерел дозволять точно локалізувати запорозьке укріплення і місце розташування первинних житлових осередків західної правобережної частини сучасного Кам'янського.

Детально планувальну структуру Романкового XVIII–XIX ст. було розглянуто в нашій праці. Аналізуючи виявлену картографію вказаного періоду, ми спробували виокремити з загальної планувальної схеми окремі складові (Романов курган, культові споруди). Картографію різних часів і схему локалізації окремих об'єктів на теренах слободи наводимо нижче (мал. 1, 2) [15, с. 85–98]. Розглянуті на картах XVIII–XIX ст. (мал. 1 а, б) квартали поселення підказують конфігурацію первинних і найдавніших місць поселення, тра-

1. Дана схема вперше була розроблена під час виконання «Історико-архітектурного опорного плану міста Дніпродзержинська» Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень. Див.: Харлан О. Нові дослідження історичного та розпланувального розвитку міста Дніпродзержинська // Мое Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2015 рік – Дніпропетровськ, 2014. – С. 94–97.

сувальні вісі перших вулиць і місця розташування головних різночасових доміант громадського центру.

В Романковому, яке поділялося на 12 сотень, навколо храму сформувалася центральна частина села, де знаходилися ринок, сільська та волосна управи, земська та церковно-парафіяльна школи. Попри досить невелику кількість дрібних кустарних підприємств та наявність

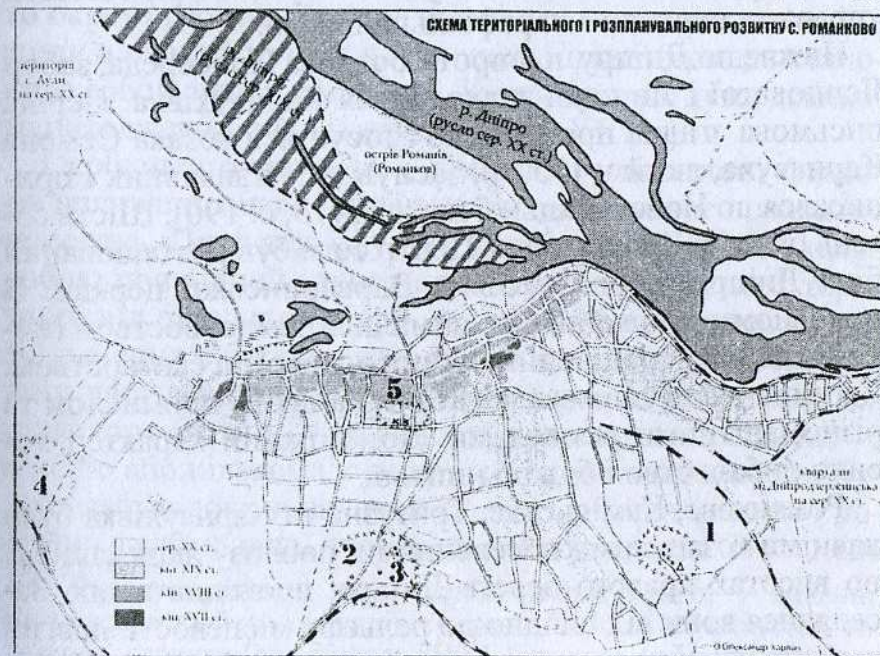
мал. 1

міщан і навіть дворян, ярмаркову, базарну та кустарну торгівлю, розвиток промислів, Романкове, як волосний адміністративний центр, майже не відрізнялося за типом забудови від навколишніх сіл й не стало окремим осередком урбогенезу [7]. Практично до кінця XIX ст. там зберігався напівнатуральний уклад господарства.

На мапі-зпівставленні сер. XIX – сер. XX ст. (мал. 1в) добре видно розміщення колишнього центру, також територій, що були втрачені після затоплення та місце

їх розташування на сучасній топографічній мапі. Реконструкцію територіального та розпланувального розвитку села Романкового з первинною конфігурацією острова Романового (Великого) наводимо за матеріалами колишніх досліджень (мал. 2), що згадуються вище.

Від Романкового вниз по Дніпру розташовувалися одне за одним Кам'янське, Тритузне, Карнаухівка. Перше з них – Кам'янське, було розташоване на сім верст нижче від Романкового. Кам'янське, назване за скелями, розкиданими навпроти нього біля берега Дніпра, і розташоване навпроти острова Слюсарева (зберігся з назвою Острів). Історичний ареал Кам'янського у 1787 р. змінився внаслідок зсуву пісків. Дерев'яну Різдово-Богородичну церкву, збудовану ще запорозькими козаками, на котках перетягнули на інше місце, далі по Дніпру,

мал. 2

де почав формуватися новий центр села. Віддалене від основних промислових районів, село Кам'янське розвивалося також досить повільно. Його населення у 1781 р. складало 840 осіб, а в 1859 р. – 2 926 осіб. Основні заняття жителів – землеробство, скотарство, рибна ловля, промисли [7].

Біля Кам'янського, навпроти острова Гречаного, за Річицькою заборою, вздовж річки Коноплянки було розташоване село Тритузне [18, 56]. Перша відома письмова згадка про цей населений пункт від 1740 р. свідчить, що «зимовник Данила Тритузнаго (Тритузнага) обширнейший, богатый и в полне благоустроенный, со множеством землянок и мазанок» [13, с. 262]. Село Тритузне поділялося на шість сотень. В центрі знаходилася церква святого Миколая, збудована у 1784 р., сільська управа та церковно-парафіяльна школа.

Нижче по Дніпру, навпроти острова Просереда, забор Ясиноватої і Липової знаходилася Карнаухівка. Перша письмова згадка про це село стосується козака Семена Карнауха, який у 1737 р. заснував тут зимівник і приписався до Новокодацької парафії [13, с. 190]. Шість сотень було і в Карнаухівці. Центр села був розташований біля Дніпра, поблизу Свято-Варваринської церкви. В основному, мешканці сіл займалися землеробством (виросували жито, пшеницю, просо, овес) та скотарством. Частина населення займалась чумацьким промислом та різноманітними ремеслами. Допоміжний характер носило рибальство і бджільництво.

Романкове, Кам'янське, Тритузне та Карнаухівка були давніми козацькими поселеннями, поблизу яких степом, по висотах правого берега Дніпра, проходив шлях. Заселялися вони відповідно до рельєфу місцевості, довгий час тут зберігався традиційний сотенний поділ. Центр

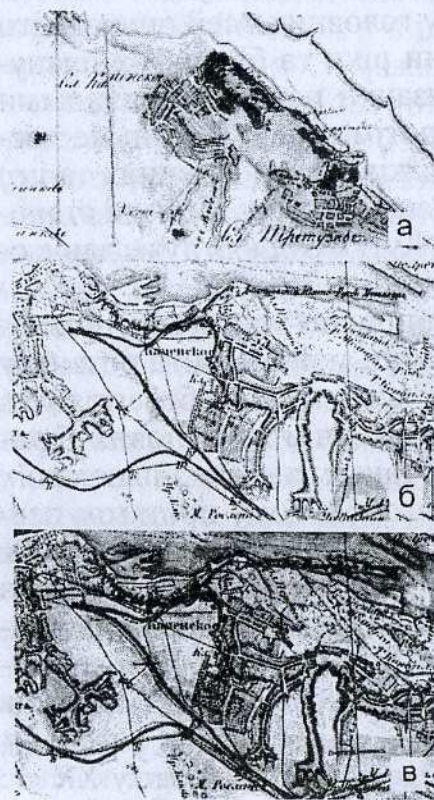
кожного села формувався навколо майданів з храмом. У XVIII ст. формувалася вулична мережа слобід. Виникали окремі кутки (райони) зі своїми підцентрами. Вже до сер. XIX ст. слободи мали видовжену структуру, що тягнулася вздовж дніпрового берега. Природна підсонова правого берега Дніпра мала першорядне значення для виникнення поселень в певних (затишних) місцях на першому етапі їх існування. Вона призвела до розташування перших зимівників та торгівельних майданів в гирлах величезних балок та ярів, що впадали в річкову долину, формування центральних композиційних вузлів кожного поселення в місцях перетину головних осей природного ландшафту (напрямок долини ріки та балок). Їх планувальні структури були пов'язані з певними традиціями побутового укладу козаків, потім селян. Так, дуже часто окремі громади (стану козаків, селян казенних та ін.) жили в певних кутках поселення. Кожна громада становила собою певну цілісність. Кутки були як дуже давнього походження, так і новішого (поч. XX ст.)¹.

Особливості рельєфу і природно-кліматичні фактори впливали також на напрямки майбутнього розвитку поселень. Пруг рельєфу високого правого берега являв собою природний захист для низинних житлових територій від пануючих вітрів, а також унеможлилював їх збільшення в бік високого пагорба. Тому протягом певного часу всі зазначені поселення розросталися вздовж річкового берега, утворюючи надрічкові поселення з однією або кількома вулицями з однією чи двобічною забудовою, в залежності від ширини річкової долини (надзаплавної тераси) в певному місці. На кінець

1. Велику кількість назв кутків можна знайти у виданні: Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонім. словник / авт.-упоряд.: Н.М. Буланова, О.М. Самойленко, Л.А. Кравцова. – Д.: ІМА-прес, 2010. – 108 с.

XVIII ст. Кам'янське (мал. 3а) і Тритузне (мал. 4а) мали досить значну територію, їм за розмірами поступалася Карнаухівка (мал. 5а). Найбільшим поселенням було Романкове, що розташовувалось поблизу переправи через Дніпро (мал. 1а).

Від 1775 р. після ліквідації Запорозької Січі села Кам'янське, Романкове, Тритузне, Карнаухівка, які стали державними слободами, ввійшли до складу Слов'янської провінції Саксаганського (Новокодацького) повіту Новоросійської губернії. У 1787 р. засно-

мал. 3

мал. 4

мал. 5

вана Романківська волость Катеринославського намісництва Новоросійської губернії (від 1802 р. – Катеринославської).

До середини XIX ст. квартали Романкового злилися на заході з сусіднім селом Аули, що знаходилося вище за течією Дніпра. Кілька вулиць утворилося в двох давніх балках, їх траси тяглися по тальвегах, вздовж струмків, які витікали з верхів'їв балок. Кам'янське територіально злилося з Тритузним. В низинній частині річкової долини в цей час вже бракувало вільного місця, тому квартальна

мережа почала розростатися на схилах, а потім на вищих позначках рельєфного пругу.

Вивчення архівних джерел і натурні обстеження найдавніших історичних районів доводять, що забудова в селах велася за певними традиціями, певною нормою забудови слугувала трасувальна структура вулиць. Будинки ставилися з відповідним розташуванням відносно вулиці і орієнтацією за сторонами світу. В архітектурно-просторовому відношенні вулиця виступала як традиційне утворення, що складалася з індивідуальних житлових угруповань дисперсного типу.

Більш інтенсивний розвиток сіл почався у 2-й половині XIX ст. Швидкими темпами стали будуватися кузні, олійниці, крамниці, млини. Особливо потужно розвивалися вони після того, як у 1880-х рр. почалося будівництво залізниці. З часом території всіх вищезгаданих слобід майже об'єдналися. Умовними межами ставали лише природні перепони: урвища, яри та струмки, що впадали в річкове русло.

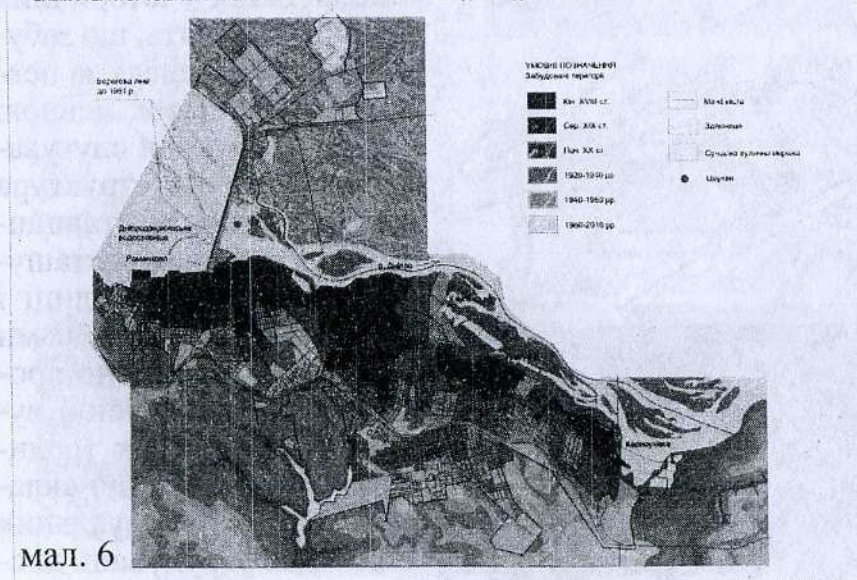
В системі малоповерхової забудови всіх чотирьох історичних поселень раніше композиційним ядром виступали громадські центри з культовими спорудами (мал. 6). Після втрати історичних доміант колишніх громадських центрів у 1930-х рр. на довгий час було порушено принципи орієнтування в середовищі. Лише після будівництва нових об'ємів навчальних закладів та розваг до другої половини XX ст. спостерігалася спро-

ба часткового поновлення композиційної логіки планувальної структури забудови поселень. Однак, враховуючи те, що дані новозбудовані об'єкти влаштувалися в нових місцях, спроби відновлення були не завжди вдалим. Колишній громадський центр Тритузного зазнав суттєвих змін. Навіть дивом вціліла церква зараз здається випадковою серед навколишньої промислової забудови і антропогенного ландшафту. Територіальний розвиток Дніпровського металургійного заводу в південному напрямку призвів до повного знищення розпланування та забудови давньої первісної частини села.

Виникає питання, навіщо займатися збором джерел та їх аналізом. Наприклад, після локалізації ділянок розміщення п'яти православних храмів села Романкового, там слід провести ретельні археологічні дослідження. Вивчення даних ділянок дозволить професійно реконструювати зовнішній вигляд старовинних культових споруд, зібрати унікальні артефакти, що стануть вагомим внеском для культурної спадщини краю. Можливо, вдасться виконати реконструкції зовнішнього вигляду архаїчних споруд і увічнити сакральні місця на теренах сучасного міста, додавши до історичної мапи вагомі і справжні об'єкти тяжіння людської пам'яті, що прекрасно впишуться в загальну соціально-культурну та туристичну інфраструктуру Кам'янського.

Слід започаткувати міські археологічні дослідження та відродити археологічні дослідження, розпочаті наприкінці XIX ст. Відомо, що на місці старої романківської церкви ще наприкінці XIX ст. стояла кам'яна капличка (локалізувалася територією города селянина Федора Немченка). Як вказує Д. Яворницький, в 1865 р. ця капличка була розрита одеським археологом Чіріковим. Під час досліджень було знайдено на глибині пів-

СХЕМА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО І РОЗПАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ М. ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК.

мал. 6

тора саженив (3,2 м) шматок деревини «можливий залишок, – як зазначав Яворницький, – від того дерев'яного хреста, що ставився при закладенні церкви». Ще поруч було знайдено сталевого списа, довжиною три з половиною вершки (15,6 см) для вирізання частинок просфорок. Розкопки показали, що церковна будівля була поставлена на невисокому фундаменті і в ній була земляна підлога, обмазана глиною.

Незважаючи на те, що Романкове на початкових етапах розвитку значно випереджувало у своєму соціально-економічному розвитку навколишні села, завдяки низці факторів, цікавими, на наш погляд, будуть і дослідження церковних ділянок Кам'янського, Тритузного і Карнаухівки. За попередніми дослідженнями, всі ділянки, на яких розташовувались давні дерев'яні (перші) храми, сьогодні вільні від забудови. На сьогодні є реальна можливість віднайти сакральні і вельми важливі для міста території, дослідивши їх археологічно, увічнити існування важливих складових історичного міського середовища і зберегти для нащадків пам'ять про бездумно стерті етапи рідної історії.

Бібліографічні посилання:

1. Боплан Г. де Л. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів, 1990.
2. Буланова Н. Берег життя. Нариси з історії Карнаухівки. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2012. 200 с.
3. Буланова Н. Земні силуети віри. Історія церков Кам'янського (Дніпродзержинська). Дніпропетровськ: Січ, 2000.
4. Буланова Н. Козацька слобода Тритузне: втрачені ландшафти та історична пам'ять // Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини: м-ли наук.-прак. конф., що відбулася під час ІХ Всеукр. історико-культурологічного ф-лю «Мамай-fest» 3 червня 2016 р. Нікополь: «Принтхаус «Римм», 2016. С. 72–82.
5. Буланова Н. М. Кам'янське-Дніпродзержинськ в історіографії: до

проблеми вивчення // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. Вип. 10. С 7–19.

6. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2011. Вид. 2-е, оновл. та доп. 240 с.

7. Буланова Н. М. Проблема урбогенезису Кам'янського-Дніпродзержинська // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 8. С. 52–61.

8. Відомість про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці 1756 р., вересня 25 // Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Київ, 1998. Т. 3. С. 232–264.

9. Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775). Київ: Наук. думка, 1957.

10. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 г.). Москва: Наука, 1976.

11. Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонім. словник / авт.-упор.: Н. М. Буланова, О. М. Самойленко, Л. А. Кравцова. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010.– 108 с.

12. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В. С. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга пол. XVIII – перша пол. XIX ст.). Запоріжжя, 1999.

13. Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви і приходи минулого XVIII ст. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000.

14. Феодосій (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Екатеринослав, 1880. Вып. 1–2.

15. Харлан О. В. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей храмів села Романково // Січеславський альманах: зб. наук. пр. з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2014. № 7. С. 85–98.

16. Ченцова Н. До історії виникнення і розвитку козацьких поселень в межах Вольностей Запорозьких // Дніпропетровськ – виміри історичної долі 1492–2008. Ч. 2. Коріння міста. Дніпропетровськ, 2009. С. 3–11.

17. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Львів, 1990. Т. 1.

18. Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Київ, 1995.

Ілюстративний матеріал:

1. Село Романкове на мапах XVII–XX ст.: а) – фрагмент мапи Генерального межування кін. XVIII ст.; б) – фрагмент Військово-топо-

графічної мапи Російської імперії др. пол. XIX ст.; в) – співставлення сучасної топографічної мапи з мапою Шуберта др. пол. XIX ст.

2. Схема територіального і розпланувального розвитку с. Романкове (О. Харлан, 2013).

3. Село Кам'янське на мапах XVIII–XX ст.

4. Село Тритузне на мапах XVII–XX ст.

5. Село Карнаухівка на мапах XVIII–XX ст.

6. Схема територіального та розпланувального розвитку м. Дніпро-Держинськ-Кам'янське (за матеріалами «Історико-архітектурного плану міста» НДІ пам'яткоохоронних досліджень).